

Charkowski modernizm po modernizmie – utrata autentyczności

Svitlana Smolenska

W latach 20. i 1 połowie lat 30. XX w. Charków był stolicą radzieckiej Ukrainy, jej centrum przemysłowym, kulturalnym i naukowym. Stanowił też podatny grunt dla nowych, postępowych idei architektonicznych. Dominującym stylem w architekturze stał się modernizm, co znalazło wyraźne odzwierciedlenie w kształtowaniu miasta. Wiele dzielnic, budynków mieszkalnych i obiektów użyteczności publicznej – klubów, szkół, domów towarowych, teatrów, biurowców – zaprojektowano w estetyce konstruktywizmu – taką bowiem nazwę nosił modernizm radziecki. W owym czasie Charków stanowił nie tylko miejsce eksperymentów architektonicznych, ale też wielki poligon rewolucyjnej urbanistyki. Jednym z takich eksperymentów było stworzenie w północnej części miasta nowego centrum administracyjnego z wielkim placem o powierzchni 11 ha, prawdopodobnie największym w Europie. Na placu Dzierżyńskiego wzniesiono kilka wielopiętrowych budynków wielofunkcyjnych: budynek Gospromu (obecnie Dom Przemysłu Państwowego przy pl. Swobody 5, 350 000 m²), Dom Projektów (obecnie Centrum Organizacji Projektowych przy pl. Swobody 6, 250 000 m²), Dom Kooperacji (pl. Swobody 6, ok. 250 000 m²)¹. W konkursach na te obiekty brali udział najlepsi architekci w kraju, a każda z realizacji wprowadzała nowe rozwiązania funkcjonalne i konstrukcyjne.

Innym eksperymentalnym placem budowy było osiedle charkowskiej fabryki traktorów „Nowy Charków”, przeznaczone dla 120 000 mieszkańców i obejmujące teren o powierzchni 600 ha². W 1930 r. w realizację tego projektu zaangażował się profesor architektury Paweł Alioszyn wraz ze swoim zespołem utalentowanych, pełnych zapału młodych ludzi. To „społeczne miasto”, jak je nazywano, utożsamiało postępowe koncepcje tamtego okresu, a więc liniowy

układ planistyczny, stworzenie zielonej strefy ochronnej pomiędzy przemysłem a obszarem mieszkalnym oraz zróżnicowanie domów według demograficznej struktury mieszkańców. Poszczególne kwartały urbanistyczne wyposażono w infrastrukturę – przedszkola, szkoły, przychodnie, stołówki, itp. Funkcjonalizm i konstruktywizm odcisnęły swoje piętno na decyzjach projektowych planu generalnego, a także na kompozycji oraz wyglądzie budynków tego kompleksu.

W tym samym czasie rozpoczęto w Charkowie przy ul. Karola Libknechta (obecnie ul. Sumska) budowę uniwersalnego, największego w Europie budynku teatru muzycznego, obliczonego na 4000 miejsc³. Międzynarodowy konkurs na projekt teatru przeprowadzony został w 1930 r. Wzięli w nim udział znani architekci z ZSRR, Francji, Włoch, Niemiec (Walter Gropius), USA oraz Japonii. Wpłynęły 144 projekty, z których 100 pochodziło z zagranicy. Wydarzenie to o skali światowej miało wzbogacić historię rozwoju obiektów teatralnych i przedstawić nowy typ nowoczesnego, modernistycznego budynku teatralnego. Zakładano możliwość przekształcania sceny i widowni, co miało umożliwić bardzo zróżnicowane wystawienia sceniczne – od spektakli dramatycznych poprzez baletowe i cyrkowe, aż po imprezy masowe z udziałem licznej grupy aktorów oraz publiczności. Ponadto wiele projektów uwzględniało możliwość projekcji kinowych oraz specjalne nagłośnienie i oświetlenie⁴.

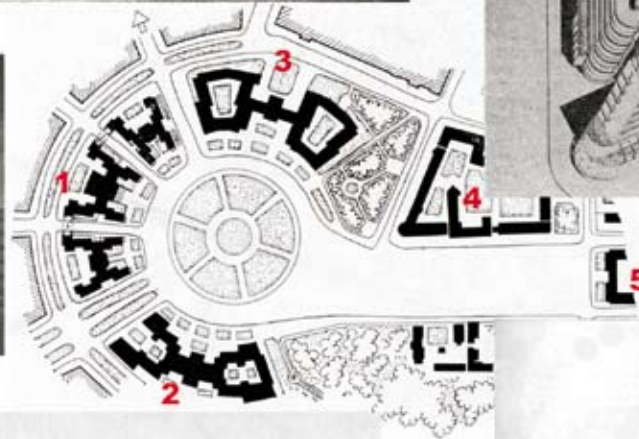
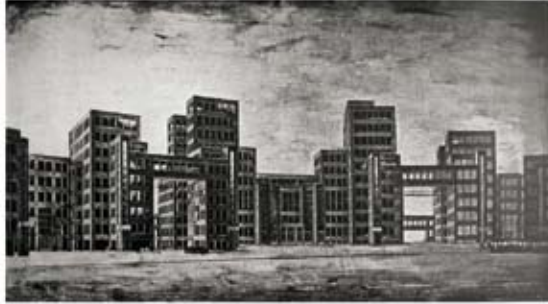
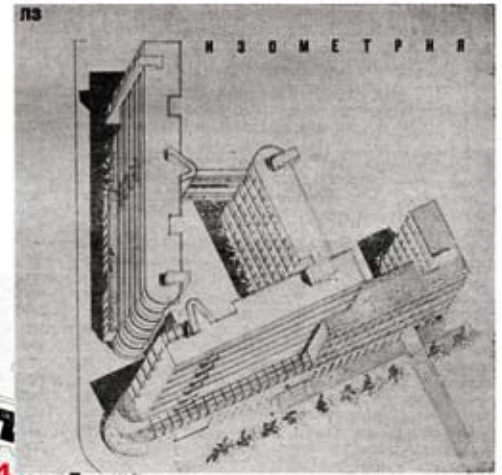
Charków zapowiadał się więc na ukraińską stolicę konstruktywizmu. Jednakże w 1932 r., po konkursie na projekt Pałacu Rad w Moskwie, władze potępiły modernizm i proklamowały nowy, klasyczny kierunek w architekturze, który później nazwano „stylem stalinowskiego imperializmu”. Niedługo też, w 1934 r.,

1. Яновицкий Г. *Новые здания Харькова*, „Архитектура СССР”, 1938, nr 6, s. 53.

2. Шкодовский Ю.М., Лаврентьев И.Н., Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю., *Харьков вчера, сегодня, завтра*, Харьков: Фолио 2002, s. 48.

3. W owym czasie największe opery to Opera Wiedeńska z widownią na 1800 miejsc, Teatr Bolszoi w Moskwie (2000 miejsc), Opera Paryska (2300 miejsc) oraz Opera w Mediolanie (3000 miejsc). Zob. Лінецький О.В., *Міжнародний конкурс на театр масового музичного дійства в Харкові* „Радянський театр”, 1931, nr 4, s. 30.

4. Ibidem, s. 29.

1. Projekt Domu Kooperacji. Plac Swobody 6. Widok z lotu ptaka, arch. A. Dmitriew, O. Munz, 1930. Wg "Ежегодник общества архитекторов-художников". Ленинград.: издание о-ва архитекторов-художников, 1930, вып. XIII, s. 3

stolicę Ukrainy przeniesiono do Kijowa. W rezultacie charkowski modernizm został zaniechany i stopniowo zaczął tracić swój autentyzm. Jego późniejsze dzieje były jeszcze bardziej smutne. Niniejszy artykuł przedstawia w skrócie etapy stopniowej degradacji i utraty autentyczności przez tę architekturę.

Oficjalny zakaz modernizmu (konstruktywizmu) oraz utrata przez Charków statusu miasta stołecznego (1933-1941)

Na początku lat 30. XX w. nastąpił szczytowy etap realizacji awangardowych koncepcji formalno-estetycznych. Wiele projektów kończono lub znajdowały się już w fazie realizacji. Dokonana wówczas ingerencja władz państwowych w proces tworzenia, poprzez wytyczne nakazujące jeden, obowiązkowy „kurs” na neoklasycyzm, doprowadziła do sytuacji niespotykanej w praktyce architektury światowej. W całym kraju istniejące budynki zostały pospiesznie przeprojektowane, otrzymując w ten sztuczny sposób nowe, neoklasyczne fasady, kolumny, pilastry i gzymsy. Ich projektanci publicznie, często pod przymusem, wyrzekali się swych modernistycznych postaw twórczych, a jako dowód skruchy przez długi czas własnymi rękami deformowali formę swych konstruktywistycznych dzieł, tworząc elewacje w nowym, „poprawnym” ideologicznie stylu.

Dom Kooperacji (architekci A. Dmitriew i O. Munc), zaprojektowany został jako element modernistycznego zespołu zaokrąglonej części placu Dzierżyńskiego (il.1). W przeciwieństwie do budynku Gospromu (ukończonego w 1928 r.), czy Domu Projektów (oddanego do użytku w 1933 r.) Dom Kooperacji nie został ukończony według oryginalnej koncepcji architektów. Jego budowę przerwano, kiedy Charków w 1934 r. stracił status stolicy Ukrainy. Wówczas ogłoszony został konkurs na projekt adaptacji nieukończonego budynku na Charkowską Akademię Wojskowo-Ekonomiczną, ale, naturalnie już w nowym, aprobowanym politycznie stylu⁵.

Zmianom uległ także budynek hotelu „International” (pl. Swobody 7), który stanowił element przejściowy pomiędzy zaokrągloną, a prostokątną częścią placu Dzierżyńskiego. Konstruktywistyczny projekt tego obiektu powstał w 1928 r., lecz jego budowę rozpoczęto dopiero na przełomie lat 1934-35. Autor obiektu, architekt Gregory Janowycy⁶, uznał wtedy że trzeba go „nieco wzbogacić” i w trakcie budowy ozdobił fasadę elementami z lastryko. Jednakże nie dało już poddać przeróbkom na wskroś konstruktywistycznego układu planu i ogólnej kompozycji architektonicznej.

5. Звоницкий Э.М., Лейбфрейд А.Ю., Госпром, Москва: Стройиздат 1992, s. 64.

6. Яновицкий Г. Новые здания..., op. cit., s. 53.

2. Projekt Teatru Czerwonozawodzkiego. Aleja Moskiewska 94. Widok perspektywiczny, arch. V. Puszkarowa, 1930. Wg Харків буде. – Харків: Видання харківської міської ради, 1931

Teatr „Czerwonozawodzki” miał stać się najważniejszym akcentem kompozycyjnym nowego węzła urbanistycznego przy alei Stalina (obecnie aleja Moskiewska 94). Jego budowę, której częścią była sala główna na 1600 miejsc, rozpoczęto na przełomie lat 1931-32. Ponieważ do realizacji został wybrany funkcjonalistyczny projekt architekta Walentina Puszkarowa (il.2)⁷, więc władze podjęły decyzję o jego „poprawieniu”. Opracowanie nowego wariantu projektu zlecono członkowi akademii, A. Beketowowi oraz profesorowi M. Pokornemu. Przedstawione przez nich dwa rozwiązania przestrzenne „znacznie zmieniły zewnętrzny wygląd teatru, lecz zachowały jego wystrój wnętrza”⁸.

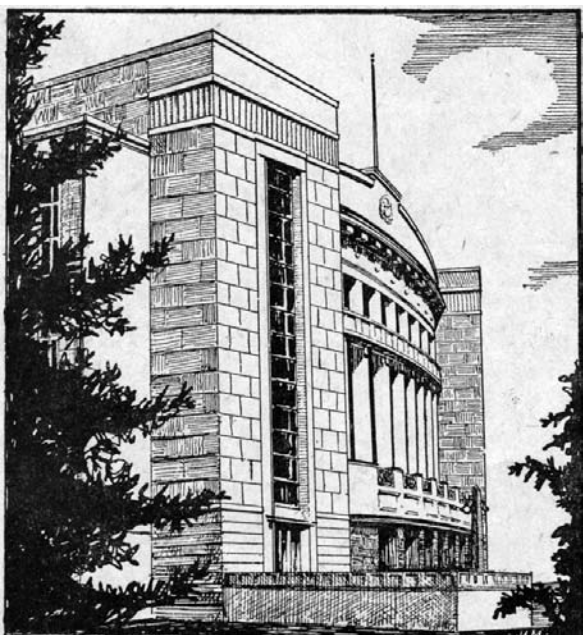
Dalsze prace projektowe powierzono architektowi Wiktorowi Trocenko, który zmienił zarówno jego część zewnętrzną, jak i wewnętrzną. W ten sposób budynek otrzymał dziwną formę (il.3), której stylistykę nazwać możemy „postkonstrukttywizmem”.

Podobnie smutny los spotkał Dom Stowarzyszenia Więźniów Politycznych przy ul. Puszkina 49. Architekt - Noah Podgorny - połączył w swoim projek-

7. Ibidem, s. 53

8. Троценко В.К., Червонозаводський театр у Харкові, „Архітектура Радянської України”, 1938, nr 9, s. 5.

3. Teatr Czerwonozawodzki po zmianach dokonanych przez architekta W. Trocenko (oddany do użytku w 1937 r.). Rys. arch. I. Maszkow na okładce pisma „Архітектура Радянської України”, 1938, nr 9

cie z 1932 r. dwie funkcje: mieszkalną i użyteczności publicznej. Pierwotnie przyjęto do realizacji projekt w stylu konstruktywistycznym, lecz budowa trwała aż do 1936 r., więc autora zmuszono do „ponownego przemyślenia” wystroju fasad pod kątem architektury klasycznej. Miał dodać gzymsy, kolumny, zrezygnować z pasa okien w półokrągłej części publicznej, w której zlokalizowane było muzeum oraz klub.⁹ Z pierwotnego wyglądu nie pozostało nic.

Nie ukończono również wspomnianego wyżej wielkiego, uniwersalnego teatru na 4000 miejsc. Tę część obiektu, której budowa została już rozpoczęta zmodyfikowano i zaadaptowano na mieszkania. Budynek do dziś stoi w samym sercu skweru *Pobedy* (tj. skweru Zwycięstwa) i w rezultacie zamiast eksperymentalnego gmachu teatru wznosi się tu tajemnicze i ponure świadectwo ideologicznej przeszłości.

Zniszczenia podczas II wojny światowej w latach 1941- 43

Od 1941 r. do wyzwolenia okupowanego Charkowa w sierpniu 1943 r. miasto wiele wycierpiało. Zniszczeniu uległo ponad milion metrów kwadratowych powierzchni mieszkalnej¹⁰. W gruzach legło wiele budynków użyteczności publicznej i obiektów przemysłowych. Niektóre budynki konstruktywistyczne utracono na zawsze, między innymi główny dom towarowy miasta „Katorg”, Dom Armii Czerwonej czy budynek KC Komunistycznej Partii Ukrainy.

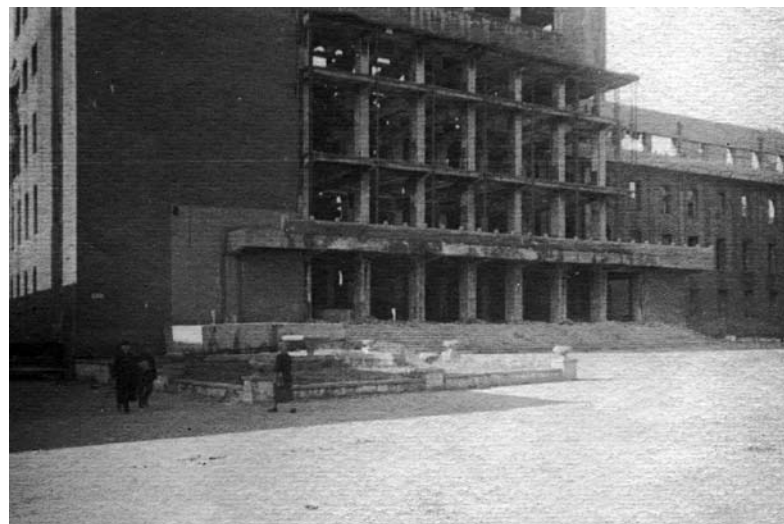
Dom Armii Czerwonej (architekci A. Tatsy i A. Kasjanow, przy współpracy z W. Kostenko) znajdował się w starym centrum Charkowa przy ul. Uniwersyteckiej. Stanowił on ukończony projekt odbudowy dziewiętnastowiecznego budynku w stylu modernistycznego konstruktywizmu. Był to jeden z największych klubów w mieście z salą widowiskową na 1200 miejsc oraz tarasem na dachu, z którego roztaczał się wspaniały widok na miasto¹¹. Po II wojnie światowej na miejscu budynku powstał skwer (il. 4).

9. Смоленская С.А., Творчество архитектора Н.М. Подгорного [w:] Культурна спадщина Слобожанщини, Матеріали Міжнародової Конференції П'яти Слобожанськи читання, Харків 2003, nr 5, s. 74-77.

10. Михайлик А.Ф., Харькову 300 лет, Харьков: Харьковское областное издательство, 1958, s.105-106.

11. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю., Харьков. От крепости до столицы. Заметки о старом городе, Харьков: Фолио, 2004, s. 241.

4. Dom Armii Czerwonej ul. Uniwersytecka, w okresie II wojny światowej (nie zachowany). Wg Wystawa fotograficzna „Charków 1941-1943”. Fot. A. Brincew (prywatne zbiory N. Pilina)

5. Kompleks placu Dzierżyńskiego w latach 50. XX w.: Gosprom (w centrum), hotel „International” po rekonstrukcji (po prawej), Dom Projektów w trakcie odbudowy (po lewej). Wg Михайлик А.Ф. Харьков 300 лет. – Харьков: Харьковское областное издательство, 1958, s. 135

Zniszczony gmach Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy (KC KPU) znajdował się naprzeciwko Gospromu. Stanowił on uzupełnienie i kontynuację stylistyki budynków, stojących przy placu Dzierżyńskiego, lecz był na swój sposób niepowtarzalny. Architekt Jakob Steinberg, członek Stowarzyszenia Modernistycznych Architektów Ukraińskich (SMAU), w swoim projekcie rozbudowy w pomysłowy sposób połączył istniejący budynek (pochodzący z przełomu XIX i XX w.) ze składającą się z trzech pięter nowoczesną nadbudówką. Początkowo zachował poprzednie fasady starego budynku nadając budynkowi nowoczesny wygląd poprzez wyraziste poziome wstęgi okien w dobudowanych kondygnacjach, pionowe we frontowej klatce schodowej oraz przez likwidację narożnego wejścia głównego. Później, z przyczyn technicznych, detale oryginalnych fasad zostały uproszczone. Po wojnie ruiny gmachu KC KPU usunięto, a w ich miejsce powstał nowy budynek¹².

Powojenna odbudowa zniszczonych budynków modernistycznych (od drugiej połowy lat 40. do końca lat 50. XX wieku)

W pierwszym okresie powojennym kompleks placu Dzierżyńskiego niemal całkowicie utracił swój modernistyczny kształt. Podejmowaną wówczas odbudowę zniszczonych budynków realizowano bowiem do połowy lat 50., a więc w okresie, gdy oficjalnie obowiązującym stylem był „stalinowski imperializm”. Dlatego też wiele konstruktywistycznych budynków otrzymało klasycystyczne fasady. Jedynym który zachował swą autentyczną formę był Gosprom – głównie dlatego, że jego wojenne zniszczenia były stosunkowo niewielkie. Podczas II wojny światowej Niemcy faszyści próbowali wysadzić budynek Gospromu w powietrze i spalić, jednak żelbetowa konstrukcja była na tyle mocna, że oparła się tym próbom. Częściowemu spaleni uległy jedynie elementy drewniane, takie jak podłogi, drzwi oraz ramy okienne. Jeszcze przed wojną stworzono specjalny zespół roboczy odpowiedzialny za konserwację i remonty Gospromu. Po wojnie

zespół ten powrócił i odrestaurował budynek¹³. Znajomość właściwości konstrukcyjno-technicznych tego unikatowego obiektu pozwoliła na jego odrestaurowanie w pierwotnym kształcie.

Pozostałe budynki na placu Dzierżyńskiego czekał jednak inny los. Hotel „International” został odbudowany przez autora pierwotnego projektu, architekta G. Janowickiego, w stylu „stalinowskiego imperializmu”. Gmach Domu Projektów (S. Serafimow, M. Zandberg-Serafimowa), który tak świetnie harmonizował pod względem stylowym z budynkiem Gospromu, bardzo ucierpiał podczas II wojny światowej. Jego stropy wykonano bowiem nie tylko z żelbetu, ale również z drewna. Funkcja obiektu również się zmieniła, gdyż został przekazany Uniwersytetowi Charkowskiemu (il. 5). Jego odbudowę wykonali architekci W. Kostenko, W. Kamirny, W. Liwszyc, I. Ermilow i W. Lipkin. Wykorzystali oni istniejący szkielet konstrukcyjny, wprowadzając jednocześnie znaczące przekształcenia w układzie elewacji i pokrywając fasadę frontową płytami ceramicznymi (il. 6).

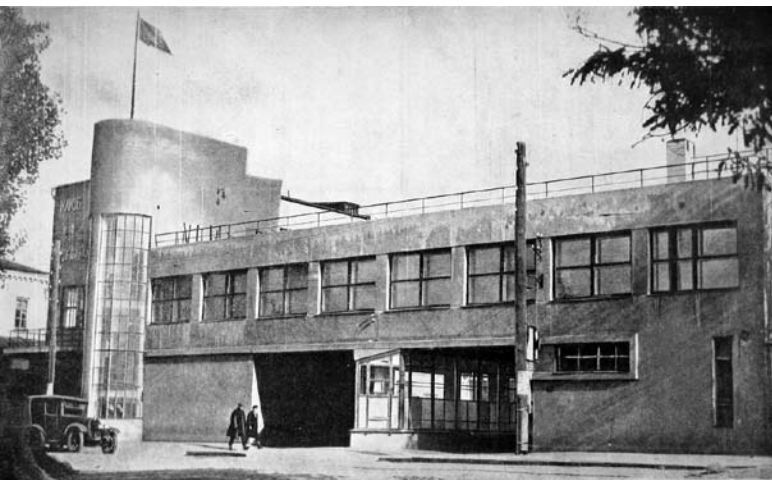
Podczas powojennej odbudowy zmianom uległ też dom studencki „Gigant” przy ul. Puszkina 79 (A. Molokin, G. Ikonnikow), szkoła u zbiegu ul. Czerwony Promień 9 i alei Moskiewskiej (E. Gamze) oraz wiele innych budynków modernistycznych.

13. Звоницкий Э.М., Лейбфрейд А.Ю., *Госпром*, op. cit., s. 56-57.

6. Dom Projektów Plac Wolności 4. Widok części centralnej (stan obecny). Fot. S. Smolenska, 2009

12. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю., *Харьков...*, op. cit., s. 100-101.

7. Klub Budowlanych, Plac Rudniewa 19 A, proj. J. Steinberg, I. Malozemow i I. Milinis). *Wg Харків будує. – Харків: Видання харківської міської ради, 1931; op. cit.*

8. Klub Budowlanych, stan obecny. Fot. S. Smolenska, 2009

Przebudowa i rozbudowa budynków w latach 60., 70. i 80. XX w. połączona z modernizacją lub zmianą funkcji

Pod koniec lat 50. rząd wydał szereg rozporządzeń dotyczących architektury, takich jak na przykład pochodzący z 1955 r. dekret dotyczący „eliminacji architektonicznych ekstrawagancji w projektowaniu i budownictwie”. W obowiązującej stylistyce nastąpił gwałtowny zwrot ku formom prostym i budownictwu masowemu. W historii architektury okres ten znany jest jako „chruszczowowski utylitaryzm”. Oficjalnie też potępiono styl „stalinowskiego imperializmu”, podając go ostrej krytyce ze względu na – jak to wówczas ujęto – „nieekonomiczność”.

Jednocześnie jednak konstruktywizm nie został uznany za dziedzictwo warte odrestaurowania. W owym czasie wiele budynków wzniesionych w latach 20. i 30. wymagało już modernizacji. Ich użytkownicy zmienili je nie do poznania, dodając przybudówki i dokonując reorganizacji przestrzeni w celu zwiększenia powierzchni użytkowej. Panujące wówczas utylitarne podejście do architektury doprowadziło do zmian planów i fasad. Wiele budynków modernistycznych zostało przeprojektowanych, utraciło poziomy układ okien, a ich fasady pokryto płytkami ceramicznymi. Stały się typowymi, nijakimi pudełkami lat sześćdziesiątych. Jednym z przykładów takich działań był Klub „Charszosmak” na ul. Karola Marksa 32.

Klub Budowlanych, zbudowany pod koniec lat 20. XX w. na placu Rudniewa 19 a (J. Steinberg, I. Malozemow i I. Milinis), był jednym z pierwszych i najciekawszych klubów charkowskiego konstruktywizmu¹⁴. Centralnym elementem kompozycji był dziedziniec, który służył za salę na świeżym powietrzu. Z tego punktu centralnego można było dojść do różnych części Klubu. Kombinacja elementów poziomych

i pionowych, druga kondygnacja nadwieszona nad przejściem prowadzącym na dziedziniec, półokrągła przeszklona klatka schodowa, płaskie dachy, okrągłe okna parteru – wszystkie te elementy tworzyły oryginalny obraz nowoczesnej architektury (il. 7). Dokonana w latach 60. i 70. przebudowa przekształciła dziedziniec w zadaszoną salę. Nad drugą kondygnacją dobudowane zostały dwa piętra. Zmieniono też okna i oszkloną klatkę schodową, a płaski dach zastąpiono pochyłym (il. 8).

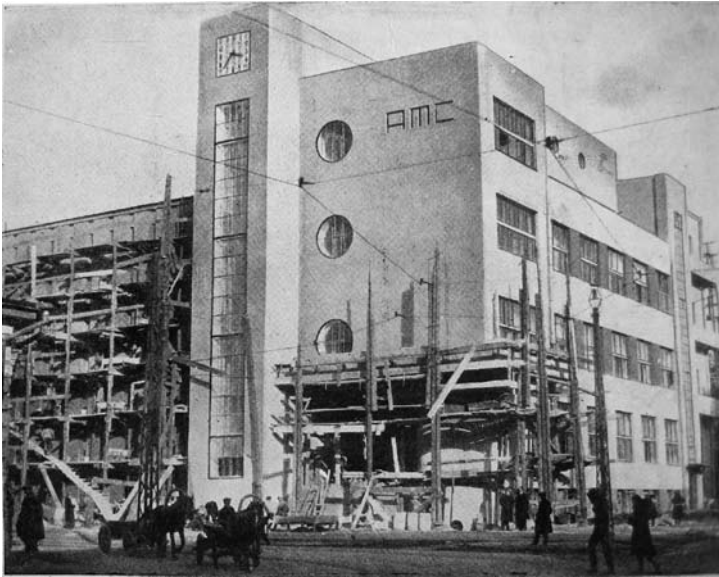
Współczesne zniekształcenia z lat 90. XX w. i początków XXI w.

Wydawałoby się, że społeczeństwo ukraińskie po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. powinno było zrewidować swoją opinię na temat spuścizny modernizmu, starając się jednocześnie zachować jego autentyzm. Jednakże okazuje się, że lata pogardy dla awangardowej architektury radzieckiej nadal jeszcze wpływają na mentalność nie tylko szerokiej publiczności, ale i elit politycznych. Władze pozostawiają bezkarnie nawet rażące przypadki zniekształcania dziedzictwa modernizmu.

Postępujący dziś dynamicznie rozwój prywatnego biznesu stworzył sytuację, w której różni użytkownicy wynajmują lub wykupują całe piętra budynków i zmieniają je według indywidualnych gustów. Likwidują przy tym oryginalne elementy, wprowadzają nowe, deformują układ fasad, okien wejść i balkonów. Prowadzi to do całkowitej utraty integralności i autentyzmu dziedzictwa modernizmu. Zagrożone zmianami są zwłaszcza kondygnacje parterów, nagminnie przebudowywane na sklepy.

Szczególnie dużym przekształceniom uległ ostatnio budynek Automatem Centrali Telefonicznej (P. Frołow, 1930-1932) przy ul. Iwanowa 7/9 (il. 9). Został on odbudowany w latach 60. XX w. z zachowaniem pierwotnych cech modernistycznych. W części południowej dobudowano przy tym piąte piętro, jednak bez szkody dla całej kompozycji budynku (I. Lawrentiew). W latach 70. planowano także budowę skrzydła północnego w stylu konstruktywistycznym, lecz pomysł ten nie doczekał się realizacji. Kilka lat temu budynek ACT został przebudowany jeszcze

14. Na początku lat 30. XX w. w Charkowie działało ponad 60 klubów dla pracowników różnych branż. Powstało kilka nowych budynków w stylu konstruktywistycznym: wspomniany już Klub Budowlanych przy placu Rudniewa, 19 a, klub pracowników fabryki powrozów przy alei Illicha 77 (M. Lucky), klub „Charszosmak” przy ul. Karola Marksa 32 dla pracowników przemysłu spożywczego (A. Linecky), dwie klubokawiarnie w dzielnicy „Nowy Charków” na rogu ul. Mira 3 i alei Frunze 6 (A. Al. Tarusov, pod kierunkiem P. Aloszyna). Zob.: *Харків будує*, Харків: Видання харківської міської ради, 1931; Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю., *Харьков...*, op. cit., s. 238-242.

9. Automatyczna Centrala Telefoniczna , ul. Iwanowa 7/9, arch. P. Frołow, 1930-1932. Wg Харків будує. – Харків: Видання харківської міської ради, 1931; op. cit.

10. Automatyczna Centrala Telefoniczna, stan obecny. Fot. S. Smolenska, 2009

raz, mimo że znajduje się na krajowej liście Dziedzictwa Kultury Ukrainy. Budowa nowego skrzydła północnego wprowadziła do układu współczesną formę stylową (il. 10), a w trakcie wykonanej przy tej okazji modernizacji fasady i wejścia głównego dokonano wymiany oryginalnej okładziny.

Podsumowanie

Ktoś mógłby powiedzieć, że modernizm w Charkowie (charkowski konstruktywizm) to tylko krótki okres w dziejach architektury. Była to bowiem zaled-

wie niecała dekada, której najlepsze architektoniczne manifestacje powstały na początku lat 30. XX w. Niestety w ciągu następnych siedemdziesięciu lat spuścizna ta w dużym stopniu utraciła swój autentyzm. Zniszczenia dokonane zostały przez wojnę, upływ czasu i ludzką ignorancję. Nie zmienia to jednak faktu, że charkowski modernizm jest unikatowym zjawiskiem w architekturze XX w. Przywracanie tożsamości stylowej charakterystycznym realizacjom tej formacji stanowi ważne zadanie w zachowaniu modernistycznego dziedzictwa na Ukrainie.